

TÜRK SANATINDA ÜÇ DİŞLİ BAŞLIĞA SAHİP ŞAMANLAR VE SAVAŞÇILAR

THE SHAMANS AND WARRIORS THAT HAVE TRICORN CROWNS IN TURKISH ART

J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ*

Öz

Türk sanatında üç dişli başlığa sahip tasvirler oldukça erken dönemlerden itibaren yüzyıllar boyu rastlanmaktadır. Bu tasvirler söz konusu olduğunda ilk olarak Umay figürü akla gelmektedir. Bununla birlikte Türk sanatında üç dişli başlığa sahip pek çok şaman ve savaşçı tasviri bulunmaktadır. Daha çok şamanların törenlerde kullandıkları başlıklardaki böyle dişler, sadece boynuz gibi sert malzemelerden değil, yumuşak olarak kartal, baykuş gibi yırtıcı kuşların tüylerinden de meydana getirilmişlerdir. Konumuzla ilgili tasvirlerde de çoğunlukla bu tarz başlıkların yukarı doğru sivrileşen dişleri kartal gibi yırtıcı kuşların tüylerini andırmaktadır; tekrar hatırlatmak gerekirse bu tarz kuşların Şamanizm’de rolü büyüktür. Ayrıca üç dişli başlıklar yüksek statü göstergesi, asalet, hanedanlık ve askeri simge olarak karşımıza çıkar. Bunlara ek biçimde, görüşümüze göre, üç dişli başlık ya da taçlar merkeziyet ve evren sembolleri arasında önde gelen üç unsur yani gök-yer-su kavramı ile birlikte düşünülmelidir. Umay adıyla anılan örnekler haricinde tuttuğumuz Türk sanatında karşımıza çıkan üç dişli başlıklı figürleri “Şaman Tasvirleri ve Ritüelleri” ve “Savaşçı ve/veya Soylu Tasvirleri” ile ilişkili olarak iki ana grup altında incelemek mümkündür. Söz konusu çalışmamızda bu iki ana grup altında özellikle erken devir Türk sanatında karşımıza çıkan üç dişli başlıklı figürler gerek sembolizm gerekse ikonografi açısından tartışılacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: üç dişli başlık, savaşçı, şaman, Türk sanatı, sembolizm

Abstract

In Turkish art we can follow the human figures with the tricorn crowns for many centuries from the earliest periods which means that we can see these figures in Turkish Islamic art too. For the early period Turkish art all these representations at first may be defined as Umai. However, there are plenty of shaman and warrior depictions that have tricorn crowns. These tricorns which were mostly used by shamans, for their rituals, were not only produced from horns but also feathers of birds of prey such as eagles, etc. especially in Siberia, Tuva. So we sometimes come across with organic tricorn hats. And

** Dr. Öğretim Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü. İstanbul.

ORCID ID: 0000-0002-5345-1935 ♦ E-mail: jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr

mostly, these tricorn crown representations that tapering upwards, resemble these feathers of birds of prey. Again it is necessary to notice that these birds are very important at the shamanist rituals. Besides, because of its triangle form, these crowns can be related with “world tree” and “holy mountain”. In this concept we come across with the representations and compositions of tricorn crowns at statues, masks, metal work, rock paintings and etc.

The symbolism of these crowns are not limited with the subjects that we mentioned before. They also symbolise the high social and military status, nobility and dynasty etc. We see lots of ruler depictions who have tricorn crowns again in many centuries in Turkish art that extends especially from Gokturk and Khazar periods to Great and Anatolian Seljuks. In this points we have to focus that these crowns has a very large extention not only in geographical meaning but in period too and can be traced iconographically for Turkish art. With the Turkish Islamic art we started to see these figures at tiles, miniature paintings and reliefs besides other works that we noticed before.

Besides, in our view, these kind of crowns should be considered with sky-earth-water elements that are among the symbols of kosmos and centralism. So it is possible to examine these figures (women or men) that has tricorn crowns, except for the Umai representations, into two main groups such as “Shaman Representations and Rituals” and “Warriour and/or Noble Representations”. In our research, the iconography and symbolism of these figures that have tricorn crowns under these two main groups is going to be discussed and evaluated.

Keywords: *tricorn crown, warrior, shaman, Turkish art, symbolism*

Giriş

Erken devir Türk sanatında üç dişli başlığa sahip tasvirler oldukça erken dönemlerden itibaren yüzyıllar boyu rastlanmaktadır. Yani söz konusu tasvir gerek İslam öncesi gerekse Türk İslam sanatında karşımıza çıkmaktadır¹ ve Türk sanatında üç dişli başlıklara sahip tasvirler söz konusu olduğunda ilk olarak Umay figürü akla gelmektedir. Bununla birlikte üç dişli başlığa sahip pek çok şaman ve savaşçı tasviri de bulunmaktadır; Şamanist ritüellerde üç dişli başlıklı şamanlar Sibiry'a, Tuva'da vb. yerlerde oldukça fazla görülmektedir. Söz konusu dişler sadece boynuz² gibi sert malzemelerden değil, yumuşak olarak kartal, baykuş gibi yırtıcı kuşların tüylerinden de meydana getirilmişlerdir.³ Özellikle ritüellerde şamanın göğe doğru yolcuğunda ona yardımcı olan bu hayvana ait tüy, pençe gibi unsurlar şaman kıyafetlerinde çokça kullanılmıştır (*Görset: 1*).⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere üç dişli başlıklar sadece Umay'a özgü değildir;⁵ bunlar Şaman başlıklarında veya maskelerindeki en önemli unsurlardan biridir. Türklerde tasvir sanatına da yansıyan böyle başlıkların çoğunlukla yukarı doğru sivrileşen dişleri kartal gibi yırtıcı kuşların tüylerini andırmaktadır ve az önce değindiğimiz üzere bu tarz kuşların Şamanizmde rolü büyüktür. Kızlasov özellikle üç dişli başlığa sahip taş heykelleri Tanrı simgesi ile özdeşleştirmektedir.⁶

Ayrıca üç dişli başlıklar yüksek statü göstergesi, asalet, hanedanlık ve askeri simge olarak da karşımıza çıkar.⁷ Bunlara ek biçimde, görüşümüze göre, üç dişli başlık ya da taşlar merkezîyet ve evren sembolleri arasında önde gelen üç unsur yani gök-yer-su kavramı ile birlikte düşünülmelidir. Şöyle ki gök-yer-su unsurlarının bir noktada yani başlıkta toplanması onu taşıyan kişinin gücünün, kudretinin ve kutsallığının ne derece büyük olduğunu gözler önüne serer.

Umay⁸ adıyla anılan örnekler haricinde tuttuğumuz Türk sanatında karşımıza çıkan üç dişli başlıklı figürleri “Şaman Tasvirleri ve Ritüelleri” ve “Savaşçı ve/veya Soylular” ile ilişkili olarak iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Konumuzu sınırlandırmak bakımından İslam öncesi Türk sanatından örnekler daha çok değinilmiştir.

Üç Dişli Başlıklı Şaman Tasvirleri ve Ritüelleri

Üç dişli başlıklar erken devir Türklerinin inanç sistemi kapsamında Umay dışında şaman başlıklarıyla ilişkilendirilebilmektedir.⁹ Yer-gök-su kavramı olan üç ana

1 Yılmaz, 2019, 395.

2 Bu nedenden dolayı yabancı kaynaklar üç dişli “boynuz”, “ışın” vb. kelimelerle ifade etmişlerdir; Yılmaz, 2008, 541.

3 Ahinjanov, 1978, s. 73.

4 Gürçan, 2018, 180-182.

5 Yılmaz, 2009, 459.

6 Kızlasov, 1998, 47; Klyaştorıny, 1977, 122.

7 Samaşev, 2013b, 35.

8 Çoruhlu, 2002, 39-44.

9 Akişev ve Akişev, 1980, 22.

unsur ile birlikte ele alındığında üç dişli başlıklar evren, hakimiyet, sonsuzluk, soyluluk sembolizmi ve bunlara paralel biçimde şamanist ritüellerde şaman başlıklarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bilindiği üzere üçgen form bazen “Kutsal Dağ”a, bazen de dünya ya da hayat ağacına işaret etmektedir. Başka bir deyişle, erken devir Türk sanatındaki tasvirlerin pek çoğunun belge niteliği taşıdığını belirtecek olursak, şaman törenlerinde kullanılan böyle başlıkların heykel, resim vb. eserlere yansımaları kaçınılmazdır.

Üç dişli başlığa sahip tasvirlerin bulunduğu en ünlü yer, muhtemelen, Kudırge Kayası’dır. Buradaki tasvirde (*Görsel 2*) dikkatimizi ilk çeken, sahnenin önünde bulunan ve Tengri’yi sembolize ettiği düşünülen mask ve diğer taraftaki üç dişli tacı ile “Umay”dır.¹⁰ Kompozisyonun neyi ifade ettiği araştırmacılar arasında çeşitli yorumlara yol açmıştır. Sahne ile ilgili bir kaç yorum yapılabilir. Bunlardan biri burada “kut alma”nın işlendiğidir; sahnenin sol tarafında, Umay’ın tam karşısında diz çökmüş, atın dizgininden tutan ve çok net seçilemeyen üç dişli taca sahip figürün varlığı konumuz açısından önemlidir (*Görsel 2.3*).¹¹ Bu sahneyi çok detaylı tanıtmayacağız ancak kısaca belirtebiliriz ki sahnenin sağ ve sol tarafında figürlerin karşılıklı yerleştirilmiş olması tesadüf değildir. Başka bir deyişle, öndeki maskı saymazsak, sağda manevi solda ise maddi taraf anlatılmak istenmiştir. Yani dizleri üzerine çökmüş üç dişli başlığa sahip kişi, belki de, Umay’ın dünyada vücut bulduğu ya da Umay’dan kut aldığı liderdir.

Diğer yorum Dlujnevskeya ve Kızlasov’dan edinilmektedir. Araştırmacılar burada bir Şaman töreninin düzenlendiğinden bahsetmektedir.¹² Ölen bir çocuk (sağ taraftaki geri plandaki) için yapılan törenin anlatıldığı sahnede sol taraftaki diz çökmüş ve üç dişli başlığa sahip figürün şaman olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca Çoruhlu, sağdaki figürü kadın olarak nitelendirmekte ve onun Umay’dan sudur eden ikinci derecede bir tanrıça olduğunu belirtmektedir.¹³ Bize göre bu iki görüş biraz daha öne çıkmaktadır ve ileride değineceğimiz çeşitli şaman tasvirleri ile benzer özellikler göstermektedir.

Bilindiği üzere üç dişli başlıklara sahip heykellere en çok Göktürk Devri’nde rastlanmaktadır. Kırgızistan’dan böyle başlıklara sahip üç heykel (*Görsel 3.1-3*) örneği ilk bakışta yine Umay¹⁴ olarak anılsa da detayda şamanla ilişkilendirilebilecek özelliklere sahiptir. Her üç heykelin de boynuna yakın göğüs kısımlarında eşkenar dörtgen bir pandantif yer almaktadır. Benzeri pandantif ilerde bahsedeceğimiz Yukarı Ob’da ele geçen tabak üzerindeki figürlerde de görülmektedir (*Görsel 5.2*). Ayrıca Ermolenko bu şekli amulet olarak isimlendirmiştir ve bu tarz pandantiflerin Tanrı Dağları, Doğu, Güney ve Merkezi Kazakistan topraklarında olmak üzere toplam yedi heykelde görüldüğünden bahsetmiştir.¹⁵ Anlaşılacağı üzere söz konusu pandantif çok tercih edilen bir şekil değildir;

10 Klyaştorını, 1977, 133.

11 Surazakov, 1994, 49.

12 Dlujnevskeya, 1974, 232.

13 Çoruhlu, 2000, 100.

14 Hudyakov, 2010, 94-97.

15 Ermolenko, 2004, 28.

bu da pandantifin belli bir kesim tarafından kullanıldığını ve büyük ihtimalle şamanlara özgü bir takı olduğunu akla getirmektedir. Bununla birlikte şamanlar ve ritüelleri Umay'dan bağımsız değildir. Şamanların ateşe sunu yaparken ve çocukların çoğalması ile ilgili ritüellerinde Umay'ın adı geçmektedir.¹⁶ Bu örneklerle ilişkili olarak Tyumen Müzesi'nde, Kimak-Kıpçakların varlık gösterdiği bölgeden ele geçirilmiş üç dişli başlıklı bir kadın heykelciği bulunmaktadır (*Görsel 3.4*). Elinde kap bulunan bu heykelin, yoruma açık olmakla birlikte, ritüel ya da dinî amaçlı olduğunu söylemek mümkündür; Kuman-Kıpçaklarda şaman geleneklerinin köklü bir şekilde görülmesi ve ritüeller sırasında kap içindeki sıvının sunusunun yapılması gibi detaylar bahsedilen yorumları akla getirmektedir.¹⁷

Üç dişli başlığa sahip şaman tasvirleri yukarıdaki örneklerle sınırlı değildir. Tallinn Müzesi'nden bir grup mask, üç dişli başlıklı şamanları ifade etmektedir (*Görsel 4.1-2*). Bunların pek çoğu Bronz Devri'ne aittir. Ayrıca bu masklara çok benzer diğer bir örnek de Kazakistan topraklarından ele geçmiştir (*Görsel 4.3*).¹⁸ Pişmiş topraktan yapılmış maskenin göz ve ağız kısımları boş bırakılmıştır, başında ise diş şeklinde üç çıkıntı vardır. Bu noktada değinmek gerekir ki güneş ışınlarını andıran "anten"lere sahip fantastik figürler Okunyev Dönemi'nde özellikle taş heykellerde tasvir edilmekteydi.¹⁹

Sözü edilen müzedeki örneklerin benzerlerine nispeten biraz daha geç dönemde de rastlanmaktadır.²⁰ Doğu Avrupa'da, Hazarların ve Volga Bulgarlarının varlık gösterdiği topraklarda bir grup gümüş eser üzerinde ritüel yapan askerler ya da şamanların tasvirinde üç dişli başlıkların ele alınışlarındaki üslup birbirlerine oldukça yakındır.²¹ Bulunduğu koleksiyondan dolayı "Soltikov Tabağı" (P. D. Soltikov Koleksiyonu) olarak isimlendirilen bu gruptan bir eserin arka kısmındaki kompozisyonda merkezde, ayakta durur vaziyette kollarını yukarıya doğru kaldırmış ellerinde eğri kılıç tutan üç dişli başlığı ile şaman ya da savaşçılar cepheden gösterilmiştir (*Görsel 5.1*).²² Söz konusu eser, kompozisyon olarak Kotsk şehrinde ele geçen Hazar Dönemi gümüş tabağı üzerindeki tasvire benzerliğinden ötürü aynı döneme ait olarak kabul edilebilir (*Görsel 5.2*). Burada da bir önceki örneğe yakın bir kompozisyon işlenmiştir; merkezde, ayakta durur vaziyette kollarını yukarıya doğru kaldırmış ellerinde eğri kılıç tutan üç dişli başlığı ile savaşçı görünümü şaman cepheden gösterilmiştir.²³ Ancak bu sefer, merkezdeki figürün etrafında da kendisine benzer daha küçük şekilde ele alınmış figürler yer almaktadır.

16 Potapov, 1973, 268.

17 Ahinjanov, 1978, 79.

18 Samaşev, 2013a, 224.

19 Ayrıntılı bilgi için bk. Domozhakov, 2019.

20 Ajinjanov, 1978, 70-71.

21 Bizans Dönemi'ne ait bu kâseler üzerinde söz konusu döneme ait tasvirler üzerine üç dişli başlığa sahip şamanlar eklenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Althaus ve Sutcliffe (ed.), 2006; Gemuev, Sagaliev ve Solov'ev, 1989, 98.

22 Spitsyn, 1906, 46.

23 Oktay Çerezci, 2019, 254.

Yakın coğrafyada neredeyse aynı tasviri tekrarlayan başka örnekler de mevcuttur. Sludka'dan Hazar Dönemi'ne işaret eden iki örnekteki figür de (Perm, Yukarı Ural) gümüş bir tabak parçası üzerinde eğri kılıcını yukarı kaldırmış, dizlerini ve dirseklerini hafif kıvrımış vaziyettedir (*Görsel 5.3-4*).²⁴ Bunların da şamanist bir ritüelde dolayısıyla şaman ya da şamanla ilişkili olduklarını belirtmek mümkündür. Bu gruba ek olarak Tobolsk Müzesi'nden bir kemer pulunu (*Görsel 5.5*) da eklemek gerekmektedir; bu eser de Yukarı Ob'da ele geçmiştir. Bahsettiğimiz gruptaki tüm erkek figürlerinin yüzlerinde ifade olmaması ve yüzlerinin birbirine benzemesi hepsinin aynı şekilde maske taktıklarını düşündürmektedir.²⁵ Ayrıca yine hepsinin ayakları çıplaktır.

Ellerinde eğri kılıçlarını kaldırıp dans eden çıplak ayaklı bu figürlerin bir şamanist ritüelde olduklarının kanıtı Movses Kagankatvatsi'nin Türk topluluklarından Sabirler ile ilgili 7. yüzyılın 80'lerine ait notlarından günümüze ulaşmıştır: “*suya ve ateşe kurban getirdiler (sunu yaptılar) ... ve hepsi silahlarını kaldırıp ayakları çıplak bir şekilde dans etti...*”²⁶. Görüldüğü üzere bu ifade ile yukarıda bahsettiğimiz tasvirler örtüşmektedir. Söz konusu savın diğer bir desteği Yenisey'de bulunmaktadır; Bronz Devri'ne ait Yenisey Nehri civarından bir takım kaya resimlerinde bu ritüelin dolayısıyla kollarını dirsekten kırıp yukarı kaldırmış ve üç dişli başlıklı şaman tasvirlerine rastlanmaktadır (*Görsel 5.6-7*).²⁷

Değindiğimiz grupta gösterilen figürlerdeki üç dişli başlıklar ile Son Göl (Kırgızistan) yakınındaki bir taş heykel (*Görsel 5.8*) arasında, başlıklar dışında da benzer noktalar dikkat çekmektedir; Kemer pulunda yer alan figürlerin kemerleri dikine dikdörtgen pullardan oluşmaktadır (*Görsel 5.5*) ki buna çok yakın bir düzenleme sözünü ettiğimiz heykelin yaka kısmında görülmektedir. Bu kemer pulundaki üç figürün yanakları ters “C” ile belirginleştirilmiştir, benzeri detay sözünü ettiğimiz heykelde de yer almaktadır.²⁸ Ayrıca başka karşılaştırma örnekleri yine üç dişli başlığa sahip Yedisu'dan (*Görsel 5.9*) ve Jaysan'dan (*Görsel 5.10*) taş heykellerde de bulunmaktadır.²⁹ Değindiğimiz benzer özelliklerin, coğrafi alanların birbirine olan uzaklığına rağmen bulunması birbirleri arasındaki semantik bağın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Türk İslam sanatında bu anlam altında üç dişli başlıklara baktığımızda başlıkların manevi yönünün az da olsa sürdüğü izlenmektedir. Örneğin, Konya Kalesi'nden gelen ve İnce Minareli Medrese Müzesi'nde bulunan erkek melek kabartmasında (*Görsel 6.1*) ya da Türk İslam minyatürlerinde görülen bir takım melek (*Görsel 6.2*) ve burak tasvirlerinde böyle başlıklar yer almaktadır.

24 Bogomolov, 1989, 90.

25 Solov'ev, 1987, 63-64.

26 Ahinjanov, 1978, 73-74.

27 Hoppál, 2013, 10; Hoppál, 2012, 67.

28 Bu yorum heykelleri çizen araştırmacıların uygulamalarına istinâden yapılmıştır.

29 Yılmaz, 2009, 457-468.

Üç Dişli Başlıklı Savaşçı Ve/Veya Soylular

Erken devir Türk sanatında şaman tasvirlerinin yanı sıra üç dişli başlıklara, savaşçı ve soylu figürlerinde rastlanmaktadır. Ancak bunlar zaman zaman şaman tasvirleri ve ritüelleri ile birlikte düşünülmesi gereken noktalar taşımaktadır. Örneğin, Biçikti Bom'dan bir sahne yorumuna açıktır. Sahnede toplamda altı figür yer almaktadır ve bunlardan üç tanesi üç dişli başlığa sahiptir. Yine bunlardan iki tanesi üç tekerlekli muhtemelen bir at arabası üzerinde ayakta durur ve oklarını yaylarına germiş vaziyettedirler. Aynı gruptan üçüncü figür ayakta durmaktadır (*Görsel 7*). Kompozisyona genel olarak baktığımızda bunların ilk başta savaş ve/veya av ya da bunlar için pratik sahnelerini ifade ettiği görülmektedir. Ancak buradaki başlıkları yukarıda değindiğimiz Kudırge'den ve Yukarı Ob'dan örneklerle kıyasladığımızda kompozisyonu şamanist bir ritüelle bağlantılı olarak avın ya da savaşın iyi geçmesini temenni eden bir sahne şeklinde görebiliriz.

Bayan Jürek Dağı'nda Göktürk Dönemi'ne ait bir süvari, gerek üç dişli başlığı gerekse üç dişli flamalı mızrağı ile dikkat çekmektedir (*Görsel 8.1*). Bayan Jürek Dağı'nda üç dişli mızrağa sahip bir kaç savaşçı figürünün (*Görsel 8.2*) daha yer alması bu tip mızrakların belli bir bölgeye özgü olduğuna işaret eder. Ayrıca mızrak gibi saldırı silahında "üç diş" in tasviri onun savaşçı, mücadeleci ve kazanma arzusu ile ilişkili yönünü vurgular. Bu yönden baktığımızda üç dişli başlıkların savaşçılar ve soyluların kullandığı bir aksesuar olması belli bir düzen dahilinde görülmektedir. Kazakistan'dan bir örnek üç dişli başlıkları ile konumuz açısından ele alınmıştır (*Görsel 9*). Böyle heykellere benzer biçimde Göktürk Dönemi (?) pişmiş toprak figürlerinde yine üç dişli başlıklı erkek tasvirleri görülmektedir. Genelde kaftan giymiş bu savaşçıların ayaklarında dize kadar çizme bulunmaktadır. Bunların da üç dişli başlıkları vardır ve sol elleri ile bellerinde asılı olan kılıçlarını tutmaktadırlar (*Görsel 10.1*).³⁰ Söz konusu figürlerin bronz olan benzerine Türk İslam sanatında 12-13. yüzyılda dâhi rastlanmaktadır (*Görsel 10.2*).³¹ Aynı şekilde başlığa sahip figürin, ayakta durur vaziyettedir ve kaftan giymiştir, kaftanın üzerinde çapraz şeklinde bir kemer ya da kuşak görülmektedir. Ellerini karın hizasında birleştirmiş, muhtemelen iki eli arasında Göktürk Dönemi'ndekiler gibi bir nesne tutmaktadır. Yine aynı dönemden yani 12-13. yüzyıla ait İran'dan bronz bir figürin, ayakta durur vaziyette bir önceki ile aynı pozda, üç dişli başlığı ile karşımıza çıkmaktadır (*Görsel 10.3*).³²

Yukarıda da değinildiği üzere bu tarz başlıklara sahip tüm tasvirleri sadece Umay ile ilişkilendirmek doğru değildir. Taş heykellerin ölen kişinin kendisini de temsil ettiğini ve üç dişli başlıkların hükümdarlık, soyluluk sembollerini düşünecek olursak böyle heykellerin ve figürinlerin savaşçı ya da hükümdar vb. ni ifade ettiklerini söyleyebiliriz.

Hükümdarlık ve soylulukla ilgili en güzel örnekler arasında sikkeler de gelmektedir. Taşkent yakınlarındaki Hanabad şehrinde bulunan ve 8. yüzyıla tarihlendirilen

30 Kabanov, 1981, 99; Bernştam, 1948, 63; Oktay, 2015, 22.

31 Fehervari, 1976, no. 119.

32 Korol', 2008, 80, tabl. 6. 5, 7.

bir Türk-Soğd³³ sikkесinin ön yüzünde hükümdar ve karısı tasvir edilmiştir (*Görsel 11.1*).³⁴ Hükümdarın karısının başlığı ya da tacı üç dişlidir; sikkenin diğer yüzünde tamga ve Soğd yazısı ile bir kitabe yer alır. Söz konusu başlık günümüzde Ermitaj Müzesi'nde korunan gümüş bir tabak (Soğd Dönemi olarak tarihlendirilmiştir) (*Görsel 11.2*) üzerindeki savaşıya ait tolgaya benzerliği ile dikkat çekmektedir. Bu hususla ilgili iki varsayım düşünülmektedir. Birincisi, sikkenin Türk sanatı etkisinde Soğd'da üretildiği; ikincisi, sikkenin Çaç'da, bahsedilen gümüş tabak üzerindeki sahneyi bilen, yerel bir usta tarafından yapıldığıdır.³⁵

Göktürk Dönemi'nde oldukça fazla kullanılan üç dişli taca sahip tasvirler duvar resimlerinde de varlık göstermiştir. Güneydoğu Kazakistan'daki, 8. yüzyıla ait olarak kabul edilen ve 12. yüzyıla kadar kullanılmış olan Kulan Şehri Kalesi, oda no.1 güneybatı duvarda yer alan çizimlerden birindeki sahnede, hükümdarın eşi olduğu düşünülen üç dişli başlığı ile bir kadın tasviri yer almaktadır (*Görsel 11.3*).³⁶ Bu şekildeki kadın başlıklarının Özbekistan, Çaç'da ele geçen sikkelerdekilerle benzerlikleri ortadadır (*Görsel 11.6*).³⁷ Ayrıca Uygur Dönemi'ne ait Hoço'dan bir Uygur beyinin üç dişli başlıkla tasvir edilmesi, söz konusu taçların ya da başlıkların asalet, statü sembolü olarak sayılması için başka bir kanıttır (*Görsel 11.4*).

Doğu Avrupa Türk sanatındaki örnekleri de çalışmamıza eklediğimizde çalışma alanının ne kadar geniş olduğu anlaşılmaktadır. Hazar Dönemi'ne ait bir tabağın(?)³⁸ (*Görsel 11.5*) merkezinde tasvir edilmiş atlı bir erkek figürü bir yandan üç dişli tacı diğer yandan sağ elinde yırtıcı kuş tutması ile Türk sanatında önemli bir ikonografiyi göstermektedir.³⁹ Kaftan giymiş bu figür muhtemelen bir soyludur. Başlık, yanlarda üçgen, ortada yarım daire şeklinde üç dişlidir ve ortadaki dişin merkezinde palmet yer alır. Tüm bu örneklere baktığımızda önemli detaya yani üç dişli başlığın kadın veya erkek farketmeksizin soylular ya da hükümdarlar için özel olduğuna işaret etmek gerekmektedir.

Bu görüşü destekler nitelikte Selçuklu Dönemi'ne ait pek çok eserde, ilgili özellik karşımıza çıkar. Örneğin çini (*Görsel 12*)⁴⁰ ve keramik sanatında karşı karşıya geldiğimiz üç dişli başlığa sahip, bağdaş kurmuş oturan hükümdar tasvirleri böyle başlıkların soyluluk ve asaletle ilgili yönlerini bir kez daha vurgulamaktadır. Ayrıca bu noktada belirtmek gerekir ki, Türk sanatı için bağdaş kurmuş oturan figürler hükümdarlık ve asalet anlamında oldukça sık kullanılan bir ikonografik motiftir.⁴¹

33 Ajinjanov, 1978, 67.

34 Gulyamov (ed.), 1976, 26, ris. 9.

35 Göktürk sikkeleri ile ilgili detaylı bilgi için Babayar, 2007; Gulyamov (ed.), 1976, 27.

36 Akılbek, Smagulov ve Yatsenko, 2017, 67, 78.

37 Babayar ve Kubamin, 2012, 212, tabl.II, tip IV, 4.

38 Rudenko, 2016, 69.

39 Esin, 1976, s. 411-452.

40 Arık, 2000, 135.

41 Esin, 1970, 231-242; İndirkaş, 2002, 32.

Sonuç

Üç dişli başlıklar yukarıdaki heykel, figürin, madeni vb. eserlerdeki örneklerde görüldüğü üzere sadece Umay ile ilişkilendirilmemelidir. Bu tarz başlıklar gerek savaşçı gerekse şamanların tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Şamanlarla ilgili tasvirlerle bağlantılı olarak Türklerde oldukça önemli bir köke sahip üç unsurun yani gök-yer-su kavramının başka bir deyişle evren, merkezîyet ve sonsuzluk anlayışının bulunduğunu belirtebiliriz. Bu anlayışın yani manevi yönün bir takım değişikliklere uğramakla birlikte Türk İslam sanatında da devam ettiği görülmektedir. Örneğin, Konya'dan taş kabartma üzerinde kanatlı bir melek üç dişli taca sahiptir. Söz konusu tasvir burada koruyuculuk özelliği taşımaktadır.

Erken devir Türk sanatında şaman tasvirlerinin yanı sıra üç dişli başlıklara, savaşçı ve soylu figürlerinde de rastlanmaktadır. Ancak bunlar zaman zaman şaman tasvirleri ve ritüelleri ile birlikte düşünülmesi gereken noktalar taşımaktadır. Tüm bu örneklerle baktığımızda Orta ve İç Asya'dan Doğu Avrupa'ya (*Harita 1*) Türk sanatında üç dişli başlığın kadın veya erkek farketmeksizin (Umay dışında) şamanlar, soylular ya da hükümdarlar için özel olduğuna işaret etmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahinjanov, M. (1978). Ob Etničeskoj Prinadlejnosti Kamennih İzvayaniy v “Tröhrogih” Golovnih Uborah iz Semireçya. *Arheologičeskie Pamyatniki Kazahstana, Alma-Ata.* 65-79.
- Akişev, K. A. ve Akişev, A. K. (1980). Proishojdenie i Semantika Issıkskogo Golovnogo Ubora. *Arheologičeskie İssledovaniya Drevnego i Srednevekovogo Kazahstana, Alma-Ata.* 14-31.
- Akılбек, S. Sh., Smagulov, E. A. ve Yatsenko, S. A. (2017). Décor of the Eighth Century Turkic Rulers’s Residence in the Citadel of Kulan Town. *The Silk Road* (15). 65-82.
- Althaus, F. ve Sutcliffe, M. (ed.). (2006). *The Road to Byzantium Luxury Arts of Antiquity.* London: Fontanka Publishers.
- And, M. (1998). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası.* İstanbul : Akbank Kültür ve Sanat Müdürlüğü.
- Arık, R. (2000). *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Babayar, G. ve Kubamin, A. (2012). Zаметки O Rannih Monetah Zapadno-Tyurskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa. *Tyurkskoe Nasledie Evrazii VI-VIII. vv.* Almatı.
- Babayar, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu.* Ankara: TİKA Yayınları.
- Bernştam, A. N. (1948). İzobrajenie Sogdiytsa v Koroplastike Çuyskoy Dolini. *Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevih İssledovaniyah İnstituta İstorii Material’nyy Kul’turı* (XIX). 61-65.
- Bogomolov, G. İ. (1989). Alamendinskiy Osuarii. İssledovaniya po Arheologii Kırgızstana. 86-95.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2000). Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler, *TDAY Belleten* (48). 95-146.
- Dlujnevskaya, G. V. (1974). Eşe Raz o “Kudırginskım Valune” (K Voprosu ob İkonografii Umay u Drevnih Tyurkov). *Tyurkoloğičeskiy Sbornik.* Moskva. 230-237.
- Domozhakov, A. (2019). *Hakas Milli Bölge Etnografyası Müzesi’ndeki Okunıyev Dönemi Taş Heykelleri.* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Ermolenko, L. N. (2004). *Srednevekovie Kamennie İzvayaniya Kazahstanskıh Stepey.* Novosibirsk: İzd. İnstituta Arheologii i Etnografii SO RAN.

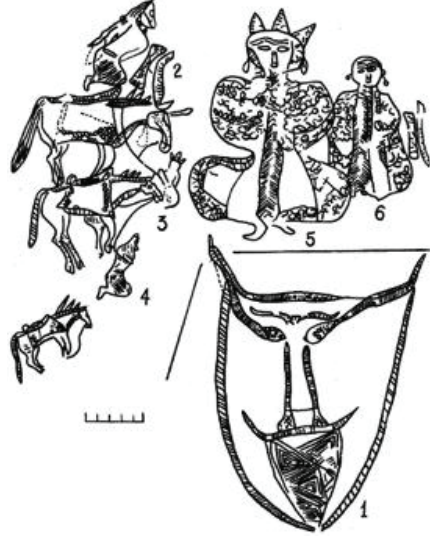
- Esin, E. (1970). Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi, *Sanat Tarihi Yıllığı* (S.3). 231-242.
- Esin, E. (1976). “Kuşçı” Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında. *Sanat Tarihi Yıllığı* (VI). 1974-1975. 411-452.
- Fehervari, G. (1976). *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*. London: London Faber and Faber Limited.
- Gemuev, İ. N., Sagaliev, A. M. ve Solov’ev, A. İ. (1989). *Legendi i Bili Taejnogo Kraya*. Novosibirsk: Nauka.
- Gulyamov, Ya. G. (red.). (1976), *Drevnosti Taşkenta*. Taşkent: İzd. “FAN” Uzbekskoy SSR.
- Gürcan K. (2018). *Kutsal Şaman Elbiseleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hoppál, M. (2012). *Avrasya’da Şamanlar*. (Çev. B. Bayram vd.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hoppál, M. (2013). *Shaman and Symbols Prehistory of Semiotics in Rock Art*. Budapest: International Society for Shamanistic Research.
- Hudyakov Yu. ve Tabaldiev, K. (2009). *Drevnie Tyurki na Tyan Şane*, Novosibirsk: İzd. İnstituta Arheologii i Etnografii SO RAN.
- Hudyakov, Yu. S. (2010). Ob İzobrajenii Bojestv Drevnetyurkskogo Panteona na Pamyatnikah İskusstva Nomadov Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii Epohi Rannego Srednevekov’ya. *Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii* (No.3). (15). 92-103.
- İbekeyeva, S. (2015). *Göktürk Devri Kaya Resimleri*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- İndirkaş, Z. (2002). *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kabanov, S. K. (1981). *Kul’tura Sel’skih Poseleniy Yujnogo Sogda, III-VI. vv.* Taşkent.
- Kızlasov, İ. L. (1998). İzobrajeniyе Tengri i Umay na Sulekskoy Pisanitse. *EO. – M.* (4). 39-53.
- Kızlasov, L. R. (1949). K İstorii Şamanskih Verovaniy na Altae, Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Material’noy Kul’turi (XXIX). 48-54.
- Klyaştomiy, S. G. (1977). Mifologičeskie Syujeti v Drevnetyurkskih Pamyatnikah. *Tyurkologičeskiy Sbornik*. 117-138.
- Korol’, G. G. (2008). İskusstvo Srednevekov’ Kočevnikov Evrazii. Moskva-Kemerovo.
- Oktay Çerezci, J. Ö. (2019). Hazar Dönemi Sanatında Şamanizm İzleri. *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*. (ed. Tuğba Eray Biber). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. 249-264.

- Oktay, J. Ö. (2015). Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri. *I. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, 21-24 Kasım 2012.* (19-34). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları.
- Petruhin, V. Ya. (2017). *Rus 'v IX-X Vekah. Ot Prizvaniya Varyagov do Vibora Veri.* Moskva: İzd. Dom NEOLİT.
- Potapov, L. P. (1973). Umay – Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografiçeskih Dannih. *Tyurkologiçeskiy Sbornik.* 1972. Moskva: Nauka. 265-286.
- Rudenko K. A. (2016). Redkie Nahodki Epohi Hazarskogo Kaganata (Zametki o Hazarsko-Vengerskom İskusstve). *Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy* (No.3) (15). Barnaul. 63-82.
- Samaşev, Z. (2013a). İstoriya İzobrazitel'nogo İskusstva Kazahstana Drevnost'ı Srednevekov'e. Astana: Elnur.
- Samaşev, Z. (2013b). *Old Turkic Graphics,* Astana: Prosper Print.
- Serikov, Yu. B. vd. (2009). Şaytanskaya Ozero II: Novie Syujeti v İzuçenii Bronzovogo Veka Urala, Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii, No.2, 67-78.
- Smirnov, Ya. İ. (1957). *Novaya Nahodka Vostoçnoe Serebra v Priral'e,* Moskva: İzd. "Sovetskaya Rossiya".
- Solov'ev, A. İ. (1987). *Vooennogo Delo Korennogo Naseleniya Zapadnoy Sibiri.* Novosibirsk: İzd. "Nauka" Sibirskoe Otdelenie.
- Spitsyn, A. A. (1906). *Şamanskıe İzobrajeniya-Zapiski Otdeleniya Russkoy i Slavyanskoy Arheologii.* Sank-Peterburg: RAO.
- Surazakov, A. S. (1994). K Semantike İzobrajeniy na Kudırginskıy Valune. *Etnokul'turne Protsessi v Yujnoy i Tsentral'noy Azii v I-II Tısayaçetlii N. E.,* 44-55.
- Süslü, Ö. (1984). Figürlü Bir Taş Üzerine Düşünceler, *Sanat Tarihi Dergisi.* 169-181.
- Yılmaz, A. (2008). Issık Göl'de bulunmuş Gök Türk Dönemine ait bir Kadın Heykeli". *Muhibbe Darga Armağanı,* İstanbul: Sadberg Hanım Müzesi Yayınları. 539-545.
- Yılmaz, A. (2009). Göktürk Heykelciliğinde Uman Ana Figürleri. *XI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (17-19 Ekim 2007, İzmir).* İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi. 457-468.
- Yılmaz, A. (2019). Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı. *Art-Sanat (11) Ocak.* 393-414.

GÖRSELLER

◀ **Görsel 1:**
Tuva Şaman
başlığı.
(Gürcan, 2018,
180, Res. 46.)

▶ **Görsel 2:**
Kudırge
Kayası,
(Surazakov,
1994, ris.1.)

Görsel 3.1: Kırgızistan taş
heykel. (Ahinjanov, 1978,
ris.5.1.)

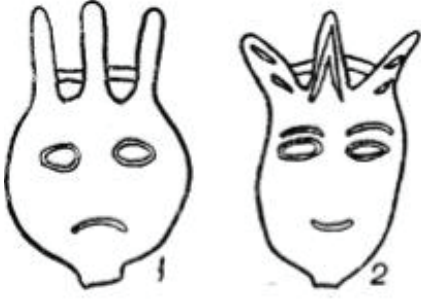
Görsel 3.2:
Kırgızistan taş
heykel. (Ahinjanov,
1978, ris.5.3.)

Görsel 3.3: Ak-
Tal'dan taş heykel.
(Hudyakov, 2010,
ris.1.3.)

Görsel 3.4: Tyumen
Müzesi'nden kadın
heykeli. (Ahinjanov,
1978, ris.4.3.)

Görsel 4.1-2: Tallin Müzesi'nen şaman maskları. (Ahinjanov, 1978, ris. 2.1-2.)

Görsel 4.3: Güneydoğu Kazakistan, Kuyruktobe'den keramik mask. (Samaşev, 2013b, ris.509.)

Görsel 5.1: Soltikov Tabağı (Smirnov, 1957, r.17.)

Görsel 5.2: Kotsk şehrinden yatay kulplu tas. (Petruhin, 2017, 344, r.52a.)

Görsel 5.3: Sludka'dan gümüş kase parçası. (Bogomolov, 1989, ris. V.3)

Görsel 5.4: Sludka'dan gümüş kase. (Bogomolov, 1989, ris. V.4.)

Görsel 5.5: Tobolsk Müzesi'nden kemer pulu. (Bogomolov, 1989, ris. V.5.)

◀ **Görsel 5.6:**
Bronz Çağı'na
ait Mugul
Sargol'dan kaya
resmi. (Hoppál,
2012, 67.)

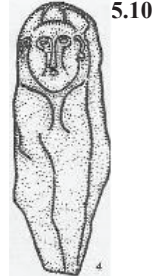
◀ **Görsel 5.7:** Şamanı
ifade ettiği düşünülen
üç dişli başlıklı figür.
(Hoppál, 2013, 10.)

5.8

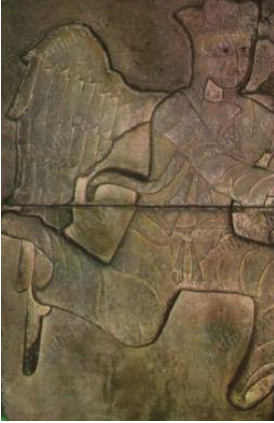

5.9

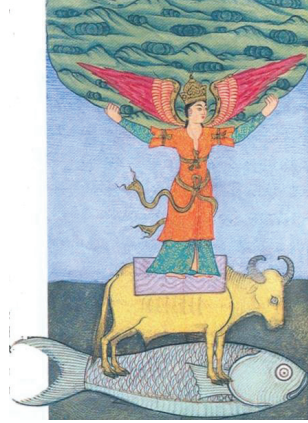
5.10

Görsel 5.8: Son Göl yakınlarından taş heykel. (Ahinjanov, 1978, ris.4.3.) **Görsel 5.9:** Balhaş, Yedisu'dan taş heykel. (Hudyakov-Tabaldiev, 2009, ris.114.5) **Görsel 5.10:** Jaysan'dan taş heykel, Yedisu. (Hudyakov-Tabaldiev, 2009, ris.114.4.)

◀ **Görsel 6.1:**
Konya Kalesi'nden erkek
melek. (Süslü, 1984,
res.23b.)

▶ **Görsel 6.2:** K“Dünya neyin
üzerinde duruyor?”, Acâibü'l
Mahlûkat, TSM A. 3632.
(And, 1998, 83.)

◀ **Görsel 7:**
Biçikti Bom
(Altay)'dan üç
dişli başlığa
sahip savaşçılar.
(Samaşev, 2013b,
fig. 17.)

Görsel 8.1: Kazakistan, Bayan Jürek Dağı. (İbekeyeva, 2015, kat. no.58.)

Görsel 8.2: Kazakistan, Bayan Jürek Dağı, 8. yüzyıl, (İbekeyeva, 2015, kat. no.61.)

Görsel 9: Astana Müzesi'nden üç dişli başlıklı taş heykel. (Samaşev, 2013b, fig. 20.)

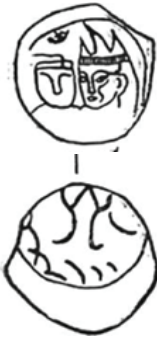
Görsel 10.1: Üç dişli başlıklı erkek figürinler. Şortepe, 5-6.yüzyıl. (Kabanov, 1981, fig.51.1-2.)

Görsel 10.2: Bronz figürin, İran, 12-13.yüzyıl. (Fehervari, 1976, no.119.)

Görsel 10.3: İran'dan 12-13. yüzyıl bronz figürin. (Korol', 2008, 264.)

Görsel 11.1: Taşkent'ten sikke. (Gulyamov, 1976, ris. 9.)

Görsel 11.2: Soğd gümüş kase. (Gemuev vd., 1989, 69.)

Görsel 11.3: Kulan şehri kalesinden üç dişli başlıklı kadın. (Serikov vd., 2009, 77, fig.17.2.)

Görsel 11.4: Hoço'dan Uyğur beyi (Samaşev, 2013b, fig.28.)

Görsel 11.5: Atlı tasvirli tabak. Hazar Dönemi. (Rudenko, 2016, ris. 6.)

Görsel 11.6: Taşkent'ten sikke. (Babayar-Kubamin, 2012, Tabl.II.)

Görsel 12: Beyşehir, Kubad Abad Büyük Saray, Anadolu Selçuklu, 13. yüzyıl. (Arık, 200, 135, r.183.)

Harita 1: Türk sanatında üç dişli başlıklı şaman ve savaşçı tasvirlerinin yayıldığı coğrafya. (Google Maps. Erişim: 28.04.2020.)

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Dergisi

ISSN 1300-5707

Cilt: XXIX, Sayı: 2 Ekim 2020

Ege University, Faculty of Letters

Journal of Art History

e-ISSN 2636-8064

Volume: XXIX, Issue: 2 October 2020

İnternet Sayfası (Acık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics

ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD